

¹⁸ Там же, арк. 57.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же, арк. 56.

²¹ Р'ябінін-Склярєвський О. Назв. пр'яця. — С. 136.

* * *

М. Ф. Котляр (Київ)

До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівства

Новгород-Сіверське князівство належало до числа найбільших політично-територіальних утворень у Давній Русі XII — XIII ст. Переважаючи за територією (близько 160 тис. кв. км) багато князівств вищого політичного статусу (наприклад, Переяславське чи Волинське), воно було ще й густо населене. У Новгород-Сіверському князівстві існувало більш як 40 згаданих у літописах міст; до того ж археологами зафіксовано майже 300 городищ¹. Його князі в другій половині XII — XIII ст. відігравали помітну, часто самостійну роль у політичному житті Південно-Західної Русі — згадаймо хоча б знаменитого героя «Слова о полку Ігоревім» Ігоря Святославича та його внука, бунтівного Ізяслава Володимировича, який зважився міряться силою із самим Данилом Галицьким!²

І при всьому тому обставини та й самий час виникнення Новгород-Сіверського князівства у складі Чернігово-Сіверської землі досі залишаються нез'ясованими. Ми не знаємо навіть, коли Новгород-Сіверський став столичним (князівським) градом. Джерела неначе уникають відповіді на запитання: хто був першим тамтешнім князем. Така невизначеність не могла не позначитися на характері наукової літератури з цієї проблеми.

Принагідно хотів би застеретти від проявів своєрідного наукового (скоріше, псевдонаукового) нігілізму щодо пам'яток нашої джерельної скарбниці — давньоруських літописів, що, на жаль, почастишали останнім часом. Коли літописні свідчення не вкладаються у створену тим чи іншим автором умоглядну схему, він починає пояснювати це пошкодженням джерел, пізнішими купюрами, а то й свідомими виправленнями редакторів і переписувачів. Небажання і невміння проникнути в струнку логіку літописів, у яких кожне слово стоїть на своєму, єдино можливому в абсолютній більшості випадків місці, й породжує на світ божий фантастичні «літописи» Аскольда, Ігоря й Олега. Такі дилетантські, розраховані здебільшого на сенсацію вигадки не мають нічого спільного з наукою.

В історіографії ще із середини минулого століття утвердилася думка, начебто Новгород-Сіверське князівство виділилося з Чернігівського завдяки рішенням Любецького з'їзду князів 1097 р., на якому було вперше проголошено «отчинний» принцип володіння землями: «Кождо да держить отчину свою: Святополк Къев Изяславлю, Володимир Всеволожу, Давыд и Олег и Ярослав Святославлю...»³ (тут і далі підкреслення моє. — М. К.). Святослав Ярославич, як відомо, володів Чернігово-Сіверською землею, а також володствами у Північно-Східній Русі, серед них Муромо-Рязанською. Однак, коротко переказуючи (без сумніву, в оригіналі набагато більшу за обсягом і конкретнішу, ніж та, що відбилася у «Повісті временних літ») постанову Любецького з'їзду, літописець чомусь не назвав міста й землі Святославової отчини, які одержав у спадок кожний з трьох нащадків чернігівського князя. На жаль, розв'язуючи загадкове питання про виникнення Новгород-Сіверського князівства, історикам доводиться будувати свої гіпотези головним чином на недосить конкретному й бідному за інформацією

літописному матеріалі, оскільки вони не мають змоги скористатися паралельними свідченнями інших джерел — вітчизняних чи іноземних.

М. С. Грушевський у такий спосіб інтерпретував рішення Любецького зібрання князів щодо земельних надбань синів Святослава Ярославича: «Молодший Святославич — Ярослав дістав Муромо-Рязанську волость³, старші два поділили Сіверщину... Як був переведений поділ Сіверщини, літопис не каже, але знаємо, що Давид дістав «большее княжение» — Чернігів, а Олег мусив дістати Новгород-Сіверський, і відтоді мусив початися поділ землі (Чернігово-Сіверської. — М. К.) на ці два головні князівства — Чернігівську і Новгородську волості, що держиться і пізніше»⁴.

М. С. Грушевський, можна гадати, мав на увазі слова, що з ними на початку 1140-х років звернулися до Всеволода Ольговича, який став 1139 р. київським князем, його рідний брат Ігор і двоюрідні брати Володимир та Ізяслав: «Се в Києве седеши, а мы просим у тебе Черниговской и Новгородской волости»⁵. Зверну увагу читача на те, що прочитований фрагмент Київського літопису є першим свідченням існування Новгород-Сіверського князівства (волості). Під 1141 р. уперше в літопису Новгород-Сіверський згадується як стольний, князівський град — там княжив син Олега Святославича Святослав (Іпат. С. 221). Цей збіг у часі між першими джерельними звістками про появу на політичній сцені Новгород-Сіверського князівства і його головного міста навряд чи можна вважати випадковим.

Знаменно, що добрий знавець літописання М. С. Грушевський не назвав Давида старшим серед Ярославичів, а обмежився гнучкою формулою щодо нього і Олега: «старші два». Адже в джерелах не вказується, що Давид був старшим братом Олега. Та майже всі наступники Грушевського у вивченні взаємин Святославичів уже впевнено вважали Давида старшим у роді. Зауважу також, що літописи чи взагалі якісь інші джерела жодного разу взагалі не назвали Олега Святославича новгород-сіверським князем. Ним його зробили історики.

Аналізуючи лаконічну й невиразну літописну розповідь про постанову князівського з'їзду в Любечі, О. Є. Пресняков обережно зауважив: «Не знаємо докладніше, як вони (Святославичі. — М. К.) поділилися. Але старший, Давид, сів у Чернігові, Олег, мабуть, у Новгороді-Сіверському, молодший, Ярослав, — у волості Муромо-Рязанській»⁶. Дослідники пізніших часів беззаперечно прийняли таку думку щодо розподілу земель серед Святославичів й часу утворення Новгород-Сіверського князівства. Зокрема, А. М. Насонов чітко заявив: «По суті, як князівство воно утворилося за рішенням Любецького з'їзду 1097 р.»⁷. Погодившись з цими словами, О. К. Зайцев додав, що Давид Святославич «не одержав безпосередньо всієї Чернігівської землі, де його фактичним співправителем був Олег»⁸. З такою думкою ніяк не можна погодитися. Вона не знаходить підтвердження в літопису. Як мені здається, О. К. Зайцев виходив з перипетій більш ранньої бурхливої політичної кар'єри Олега «Гориславича», як прозвало його «Слово о полку Ігоревім». Однак та кар'єра, по суті, закінчилася перед 1097 р. Одержавши якусь частку батькової спадщини на Любецькому з'їзді, Олег далі поводить ся напрочуд пасивно, слухаючись у всьому Святополка Ізяславича й Володимира Мономаха. Олег до і після Любеча 1097 р. — це немовби двоє різних людей і політиків.

Тим часом утворення Новгород-Сіверського князівства прямо пов'язане з колоритною постаттю Олега Святославича-«Гориславича». Час народження його, так само, як Давида та інших синів Святослава Ярославича, невідомий. Хоча з літописів зрозуміло, що двома старшими Святославичами були Гліб (забитий 1078 р.) і Роман (загинув 1079 р.); обидва вони якийсь час княжили в Тмутаракані. Втім, О. В. Гадло вважає, що Олег був третім, а Роман — четвертим сином Святослава⁹. Щодо Давида й Олега подібної ясності не існує. Звичайно історики вважають Давида старшим від Олега, що знайшло відображення й у поважних генеалогічних довідниках¹⁰. Аргументом на користь цієї думки служить та ж сама постанова Любецького з'їзду, в якій Давида названо раніше від Олега. Адже переліки князів будувалися в

літописах у порядку їх фізичного старшинства. Звідси й зроблено висновок: Давидові дістався стольний град Чернігівської землі як старшому серед синів Святослава, що на той час залишилися серед живих.

Однак існують серйозні підстави вважати Олега старшим від Давида. М. Димник звернув увагу на мініатюру уславленого «Изборника» 1073 р., на якій зображено Святослава Ярославича з родиною. Над головами кожного із зображених вміщено написи з їхніми іменами. З мініатюри випливає така послідовність синів Святослава за фізичним старшинством: Гліб, Олег, Давид, Роман і Ярослав¹¹. Додам до цього ще й таке міркування. Олег вийшов на політичну сцену майже на 20 років раніше від Давида: 1076 р. він разом з Володимиром Мономахом здійснив за наказом київського князя Святослава Ярославича, свого батька, похід на підтримку Польщі проти Чехії. На пасху 1078 р. Олег побував у Чернігові в князя Всеволода Ярославича й чомусь «бежа... Тмутороканю» від нього. Виглядає вірогідним припущення, що Олег підтримав свого брата в перших Бориса В'ячеславича, котрий перед тим на 8 днів захопив Чернігів і втік до Тмуторокані, коли почув про наближення Всеволода з військом¹². У тому ж 1078 р. Олег разом з Борисом В'ячеславичем виганяє з Чернігова Всеволода, бо вважає місто з волостю своєю вотчиною.

Будучи розбитим Ізяславом і Всеволодом Ярославичами у битві на Нешатинній Ниві (З.Х.1078 р.), Олег врятувався втечею до Тмутаракані. Там він княжив з перервою у чотири роки (був на засланні у Візантії в 1079 — 1083 рр.) до 1094 р. Того року він осадив Володимира Мономаха у Чернігові, й останній, не бажаючи кровопролиття, віддав Олегові місто, на яке той мав переважачі династичні права. Виходить, що саме Олег серед трьох братів Ольговичів вважав себе спадкоємцем батька в Чернігові. В 1096 р. він вступив у конфлікт із Святополком Ізяславичем київським і Володимиром Мономахом переяславським, покинув Чернігів й подався до Муромо-Рязанської землі, де зазнав невдачі у війні з Мстиславом Володимировичем, після чого з повинною головою прийшов на Любецький з'їзд 1097 р. (ПВЛ, I. — С. 131, 132, 135, 148 — 150, 168 - 170). Мабуть, 1096 р. Олег втратив Чернігів. Ймовірно, що вже тоді Святополк і Мономах охоче передали місто більш рівноваженому й слухняному Давидові¹³.

Щодо Давида, то він з'являється на арені загальноруської політики лише 1094 р., коли Святополк Ізяславич і Володимир Мономах посадили його у Новгороді Великому. Чернігівським князем був тоді Олег. На відміну від останнього Давид відігравав у міжкнязівських стосунках пасивну роль. Навесні 1096 р. він був переведений Святополком і Володимиром до Смоленська (ПВЛ, I. — С. 150). Коли ці двоє фактичних дуумвірів Русі закликали Давида й Олега Святославичів з'явитися до Києва, перший одразу відповів згодою. Натомість Олег гордовито відмовився йти на суд князів, що загрожував йому, і поїхав до Муромо-Рязанської землі. Навіть з короткого переліку цих фактів політичної історії Південно-Західної Русі 70-х — 90-х років XI ст. виходить, що саме рвучкий і без міри активний Олег відігравав першу роль у родині Святославичів — і, логічно думати, був старшим від Давида на 15 — 20 років.

Про те, що Олег був-таки старшим братом Давида посередньо свідчить історія смерті останнього і вокняжіння у Чернігові його молодшого брата Ярослава. Під 1123 р. Київський літопис коротко занотував: «Преставися Давид Святославич Чернигове, и седе в него место Ярослав, брат его» (Ипат. С. 206). Однак після смерті Мономаха й вокняжіння у Києві його сина Мстислава старший син Олега Святославича Всеволод 1128 р., за словами київського літописця, «я стръя своего Ярослава Чернигове, изъехал и, а дружину его исече и разъграби» (Ипат. С. 209). Мстислав не зміг (чи, може, не захотів?) нічого заподіяти сильному Всеволодові, і Ярополку довелося вертатися до Мурому. З цього епізоду виходить, що Всеволод Ольгович вважав свої отчинні права на Чернігів вищими від братніх прав свого дядька Ярослава. Батько Всеволода Олег законно княжив у Чернігові й втратив його, будучи насильницьки усунутим Святополком і Мономахом. Згадаймо, що

Любецький з'їзд проголосив примат «отчинного» володіння, отже, й престолонаслідування. На той час були ще живими сини Давида — Всеволод, Володимир та Ізяслав, але Всеволод Ольгович, очевидно, вважав, що має більше прав на Чернігів, ніж діти Давида. То чому ж тоді літопис зображує Давида — і в розповіді про Любецький з'їзд, і про події перших років XII ст. — старшим від Олега, називаючи його всюди і завжди перед ним?!

На мій погляд, одна з можливих відповідей на це питання може бути такою. Діяльність Олега на Русі, починаючи з 1078 р., коли він першим серед руських князів скористався допомогою половецьких ханів у боротьбі з конкурентами й зажив цим лихої слави на Русі, його війни проти інших князів, особливо у 1094 — 1095 рр., коли Олег був головним порушником миру в Руській землі, не спинившись перед убивством свого двоюрідного брата Ізяслава Володимировича, викликала загальний осуд і обурення в країні. Тому Святополк і Володимир позбавили його Чернігова. А Муромо-Рязанську землю Олег сам віддав молодшому братові Ярославу. Отже, він знову став ізгоєм, яким був у кінці 70-х років XI ст. Обезземлений князь змушений був прийти на Любецький з'їзд, де з ним обійшлися суворо, відповідно до його «заслуг». Про його повернення до Чернігова, певно, не могло бути й мови: Святополк із Володимиром воліли бачити на чернігівському столі врівноваженого й покійного їм Давида, а не шаленого й непередбачуваного у своїх діях Олега. Такі дії дуумвірів відповідали, мабуть, і бажанню верхівки суспільства. Так Олег із старшого Святославича *de facto* перетворився на молодшого брата Давида.

З іншого боку, проголосивши у Любечі «отчинний» принцип володіння землями, Святополк Ізяславич і Володимир Мономах були просто змушені дати хоч що-небудь із Святославових володінь і «мятежнику землі» Олегові. Йому виділили частку Чернігово-Сіверщини, мало тоді освоєну й не дуже-то завидну. Найімовірніше, то й був Новгород-Сіверський з волостю.

Початкова історія міста Новгород-Сіверського досі залишається не дуже ясною. Як вже говорилося, стольним градом він виступає в літопису лише під 1141 р. Перша ж згадка про нього міститься у «Повчанні» Володимира Мономаха при описі подій 1078 — 1079 рр. — там місто назване «Новым городом» (ПВЛ, I. — С. 159): з цього видно, що воно нещодавно виникло. Новгород-Сіверський розвинувся з племінного осередку сіверян IX — X ст., розгромленого київським князем в останній чверті X ст. З кінця X ст. тут було військове поселення. Досі неясно, коли воно перетворилося на місто. У джерелах немає відомостей про те, що в 70-ті роки XI ст. у Новгороді-Сіверському існував князівський стіл. Не було його там, слід гадати, і 1097 р. — принаймні, жодних вказівок в літопису на це немає. Відсутні підстави взагалі твердити, що Новгород-Сіверський був у кінці XI ст. скільки-небудь значним містом. Розкопані археологами його архітектурні пам'ятки відносяться до другої половини XII ст.¹⁴ Як впливає з деяких пізніших повідомлень Київського літопису, з кінця XI ст. Новгород-Сіверський міг дійсно належати Олегові. Тому існують певні підстави вважати, що основна територія майбутнього Новгород-Сіверського князівства, яка почала складатися незабаром після Любецького з'їзду, дісталася Олегові Святославичу. Та чи сів він тоді у самому Новгороді-Сіверському, де на той час не існувало князівського стола й який залишався другорядним містом?

О. К. Зайцев звернув увагу на те, що сини Олега 1135 р. звернулися до київського князя Ярополка Володимировича з проханням підтвердити їм володіння: «Что ны отец держал при вашем отци» (Ипат. — С. 213). Йшлося про м. Курськ з Посем'ям. Цей історик вважає, що Володимир Мономах дав у «держание» Олегові Святославичу Курськ з волостю тоді, коли став київським князем у 1113 р.¹⁵ Та, на мою думку, це мало статися ще в Любечі. Природно припустити, що на з'їзді 1097 р. Мономах вирішив додати вчорашньому чернігівському князеві, ще й старшому у роді Святославичів, Олегу до невеликого Новгород-Сіверського більш важливе місто Курськ, але не назавжди, а в тимчасове володіння. Курськ був тоді і старшим і більшим від Новгород-Сіверського. Він мав стіл, принаймні, з 1095 р., під

яким літопис сповіщає: «Приде Изяслав, сын Володимерь, ис Курска к Мурому» (ПВЛ, I. — С. 150).

Курськ був помітним містом ще з 60-х років XI ст., коли він посів важливе місце у володіннях батька Володимира Мономаха — Всеволода Ярославича. У «Повчанні» Мономаха сказано, що по тому, як йому виповнилося 13 років, «первое к Ростову идох, сквозе вятиче, посла мя отець, а сам иде Курьску» (ПВЛ, I. — С. 158). Починаючи із С. М. Соловйова¹⁶, в науці встановилася думка, що це сталося 1068 р. — після київського повстання, коли Всеволода разом із старшим братом Ізяславом вигнали з Києва, і він, побоюючись повернутися до свого, висунутого у Половецький степ Переяслава, вирішив сховатися у віддаленому від театру русько-половецьких воєнних дій Курьску.

Об'єднавши під своєю владою Новгород-Сіверщину і Курське Посем'я, Олег міг заснувати свій стіл у значному, з відповідними традиціями місті Курьску. До речі, в той час, коли Новгород-Сіверський уперше згадується в Київському літопису, він входить до складу Курської волості. «Иде Святослав (Ольгович. — М. К.) Курьску, бе бо и Новегороде сидя Северьске» (Ипат. — С. 221). У наведених словах Новгород-Сіверський виступає як другий за значенням стіл в об'єднанні Курської й Новгород-Сіверської волостей. Отже, можна навіть припустити, що після Любеча Олега вважали на Русі курським князем.

Принаймні до 1127 р., як довів С. М. Соловйов¹⁷, Курськ з волостью належав чернігівським князям — гадаю, що саме Ольговичам, — і становив одне політичне ціле з Новгород-Сіверською волостью. Літописи дають підстави вважати, що Курськ і надалі, до початку 1150-х років, залишався у складі Чернігівської землі, підкорюючись уже Новгороду-Сіверському. Ним володіли головним чином Ольговичі¹⁸. Приблизно між 1141 і 1151 рр. відбулося відділення Новгород-Сіверського князівства від Курського. З того часу Новгород-Сіверське князівство являло собою осібне і стале політично-територіальне утворення — удільне князівство — у складі Чернігівської землі.

Такими в скупому світлі нечисленних літописних звісток кінця XI — першої половини XII ст. уявляються мені обставини і час утворення Новгород-Сіверського князівства.

¹ К о в а л е н к о в П., М о ц я А. Н. Новгород-Северский в X — XII вв. // Новгород-Северское — 1000 лет. — Чернигов; Новгород-Северский, 1989. — С. 25 — 29.

² К о т л я р Н. Ф. Кто был Изяслав, враг Даниила Галицкого // Ex oriente Lux. Mélanges offertes en hommage au prof. J. Blankoff a l'occasion des ses soixants ans. — V. I. — Bruxelles, 1991.

³ Повесть временных лет. — М.; Л. 1950. — Ч. I. — С. 170 — 172 (далі посилання на це видання даватимуться у тексті в дужках: ПВЛ, I).

⁴ Историк виходив, мабуть, з того, що 1096 р., коли Олег Святославич був розгромлений сином Володимира Мономаха Мстиславом у битві на р. Кулачці (Колокші), він «прибеже к Мурому и затвори (посадив під захист укріплень міста. — М. К.) Ярослава Муроме, а сам иде Рязаню». Та з Рязані його вибив той же Мстислав (ПВЛ, I. — С. 170). Природно припустити, що Ярослав Святославич тоді й залишився княжити у Муромі.

⁵ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. — Львів, 1905. — Т. 2. — С. 38.

⁶ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 222 (далі посилання на це видання даватимуться у тексті в дужках: Ипат.).

⁷ П р е с н я к о в А. Е. Княжое право в Древней Руси // Лекции-по русской истории. — М., 1993. — С. 105.

⁸ Н а с о н о в А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951. — С. 58.

⁹ З а й ц е в А. К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X — XIII вв. — М., 1975. — С. 108.

¹⁰ Г а д л о А. В. Тмутороканские этюды. V. Олег Святославич // Вестник Ленингр. унта. — Сер. 2. — 1991. — Вып. 2. — С. 3.

¹¹ В а и т г а р т е н N. Généalogie et mariages occidentaux des Rurikistic Russes. — Roma, 1928. — IV, п. 34.

¹² D i m n i k M. Oleg's status as ruler of Tmutarakan: the sphragistic evidence // Medieval Studies. 1993. — V. 55. — P. 137.

¹² Г а д л о А. В. Указ. соч. — С. 4.

¹³ Г р у ш е в с ь к и й М. Назв. праця. — С. 90.

¹⁴ Див., напр: К у з а А. В. Новгород-Северский — столичный город Игоря Святославича // Новгороду-Северскому — 1000 лет. — С. 20 — 22. Зовсім не збираюсь «омолоджувати» Новгород-Сіверський: ймовірно, він налічує тисячу, а то й більше років. Ідеться про інше: коли Новгород-Сіверський починає відігравати помітну роль і — головне! — коли у ньому заснова-но князівський стіл? У розв'язанні цього питання археологія допомогти не може. А писемні джерела, як вже говорилося, не містять потрібних для цього відомостей.

¹⁵ З а й ц е в А. К. Указ. соч.

¹⁶ С о л о в ь е в С. М. История России с древнейших времен. — М., 1959. — Кн. I. — Т. I. — С. 695 — 696.

¹⁷ С о л о в ь е в С. М. Указ. соч. — С. 277 — 278.

¹⁸ З а й ц е в А. К. Указ. соч. — С. 90 — 94.